

CUTUBKA

ARIMAHA DADWAYNAHA

4

Ujeedooyinka Guud ee Cutubka

Marka uu dhamaado cashirkan kadib, ardaydu waxay a woodi doonaan in ay:

- sharaxaan muuqaalada Ej-Ay-Fi/Aydhis (HIV/AIDS) iyo qaababkiisa gudbineed.
- sharxaan caadooyinka laqabatimay ee dhibta leh ee keeni kara Ej-Ay-Fi/Aydhis (HIV/AIDS) - ka.
- falanqeeyaan saamaynta Ej-Ay-Fi/Aydhis (HIV/AIDS).
- qaadaa dhigaan (lafaguraan) saamaynta koritaanka dhaqsaha badan ee dadka.
- sharaxaan muuqaalada maamulka suuban
- falanqeeyaan xuuquuqda caruurta
- La xidhiidhiyaan hababka looga samatabaxo (lagaga badbaadi karo) shilalka.

Tusmooyinka Muhiimka ah

4.1 ARRIMAHA BULSHADA

4.2 SAAMEYNTA DHAKHSA U KORADHKA TIRADA DADKA

4.3 MAAMULKA SUUBAN, XUQUUQDA CARUURTA, SHILALKA IYO BADBAADADOODA

Sookobidda cutubka

Su'aalo kakooban cutubka dhamaantii

HORDHAC

Cutubkan wuxuu ku saabsan yahay waxyaabaha arrimaha dadwaynaha ugu waa wayn sida: Ej-Ay-Fi/Aydhis (HIV/AIDS), ku dhaqanka caadooyinka xunxun, koriinka dhaqsaha ah ee dadweynaha, maamulka suuban, xuquuqda caruurta, iyo shilalka iyo badbaadadooda.

Cashirka hore ee cutubkan waxaad ku baran doontaan Ej-Ay-Fi/Aydhis (HIV/AIDS) ka iyo ku dhaqanka caadooyinka dhibta leh oo dadka u horseedi kara cudurka halista ah ee Ej-Ay-Fi/Aydhis (HIV/AIDS) iyo saamaynta Bulsho-dhaqaale ee Ej-Ay-Fi/Aydhis (HIV/AIDS) iyo qodoba kale oo aynu ku falanqayn doono casharkan.

Waxaan qaybta labaad ee cutubkan ku baran doonaa saamaynta uu koriinka dhaqsaha ah ee dadweynuhu leeyahay. Waxaa kale oo aad casharkan ku baran doontaan sida koriinka dhaqsaha ah ee dadku uu u sababo yaraanshaha adeegyada bulsho sida waxbarashada, caafimaadka, guriyaynta i.w.m iyo gabaabsiga dhul beereed yada iyo dhul daaqsimeed ka.

Cashirka ugu dambeeya ee cutubkan wuxuu ku saabsan yahay maamulka suuban, xuquuqda caruurta iyo shilalka iyo badbaadadooda. Isla falanqeeyaan ku saabsan macnaha iyo muuqaalka maamulka suuban, xuquuqda aasaasiga ah ee caruurta iyo shilalka kala duwan iyo hababkooda badbaado.

4.1 ARRIMAHA BULSHADA

Marka uu dhamaado cashirkan kadib, ardaydu waxay a woodi doonaan in ay:

- ❑ Qeexaan Ej-Ay-Fi/Aydhis (HIV/AIDS) iyo halista caado dhaqameedyada xunxun.
- ❑ Ka wadahaadaan caadooyinka halista ah; ee kajira ama lagaga dhaqma deegaankeena.
- ❑ Qaadaa dhigaan cawaaqib xumada halista ah ee ay keenaan caadooyinka xun xun leh.
- ❑ Aqoonsadaan, faah faahiyaanna caadooyinka halista badan ee lagu dhaqmo kuwaas oo bulshada u horseeda HIV/AIDS
- ❑ Lafa guraan saamaynta caado dhaqameedyada xun xun ee la isugu gudbinayo Ej-Ay-Fi/Aydhis (HIV/AIDS)
- ❑ Sharaxaan saamaynta bulsho dhaqaale ee HIV/AIDS leeyahay.

Erayada Furaha u ah Cashirka

➤ Aydhis (AIDS)	➤ Qanjidh gooyn
➤ Ej-Ay-Fi (HIV)	➤ Afduub
➤ Dhaqan	➤ Hilibadalqe qoyn
➤ Ku dhaqanka caadooyinka	

4.1.1 Cudurka dilaaga ah ee Ej-Ay-Fi/Aydhis (HIV/AIDS) iyo caadooyinka xun xun

Hawl-galka 4.1

U falanqeeya kooxo yaryar kadibna warbixin ka soo qora natiijada una soo jeediya fasalka

- 1 Maxaad ka taqaanaa Ej-Ay-Fi/Aydhis (HIV/AIDS)?
- 2 Kawada hadla macnaha caadooyinka lagu dhaqmo, kadibna tilmaama caadooyinka waxtarka leh iyo kuwa xunxun ee halista ah ee lagaga dhaqmo dagaankiina.

Maxaad kataqaana ama ka ogtahay Cudurka Dilaaga ah ee Ej-Ay-Fi/Aydhis (HIV/AIDS)?

Wakhtigan xaadirka ah, Ej-Ay-Fi/Aydhis ku waa cudurka ugu waxyeelada halisan ee dila malaayiin dad ah oo ku kala nool dunida daafaheeda. Waxayse halista cudurkan iyo waxyeelooyin kiisu ku badantahay Afrikada ka hooseysa saxaraha oo uu dalkeena Itoobiya ka mid yahay.

Itoobiya iyo dalalka kale ee bariga Afrika wuxuu cudur kani ugu faafayaa si aad u xawli badan, waxaana sababa qaar ka mid ah caadooyinka bulshada dhexdeeda ka dhex-jira oo ah kuwo ay isugu gudbiyaan Ej-Ay-Fi/Aydhis. Dad badan ayaa qaaday fayraska Ej-Ay-Fi (HIV), waxaana jira kuwa badan oo khatar wayn uu ku hay maxaa yeelay

Koradhka cudurka Ej-Ay-Fi/Aydhis (HIV/AIDS) ka ayaa ah mid aad ugu dhakhsa badan dalkeena Itoobiya iyo dalalka Bariga Afrika guud ahaan.

Qaar kamid ah caadoo yinka iyo dhaqamada xun xun ee kajira waddamada ayaa sababa isu-gudubka Ej-Ay-Fi/Aydhis (HIV/AIDS) ka.

Waa Maxay Ej-Ay-Fi/Aydhis (HIV/AIDS)?

Ereyga Aydhis (AIDS) waxaa Loosoogaabsaday “Acquired Immune Deficiency Syndrom” Aydhis (AIDS) - ku waa cudur burburiya habka difaaca jidhka aadamaha. Cudurka Aydhis (AIDS) - ka waxaa dhaliya fayraska loo yaqaano Ej-Ay-Fi (HIV) (Human Immune-deficiency virus).

Ej-Ay-Fi (HIV) - gu waa fayras dila ama waxyeeleeya unugyada difaaca jidhka aadamaha (T-cells). Fayraskan wuxuu si tartiib tartiib ah u burburiyaa awooda difaaceed ee uu Jidhka bini'aadanku iskaga caabiyo xanuuda kale ee dilaaga ah.

Siyaabaha lays kugu gudbiyo Ej-Ay-Fi (HIV)-ga waxaa ka mid ah:

- *Galmo aan amaan laheyn oo lala galo (lala wadaago) qof qaba xamnim ka*
- *Falgalka dhiig shubid ee uu qof la sameeyo qof qaba cudurka*
- *La wadaaga irbadaha, sakiinta, iyo wixii afwax muda ama sard leh oo lala wadaago qof qaba cudurka*
- *Hooyada uurka leh ee qabta cudurka waa ay u gudbin ilmaheeda caloosha ku jira*
- *Naas ama muujinta caanaha naaska hooyada way u gudbin caruurta la dhaadhsiinayo hadey hooyadaasi qabto cudurka.*

Hadaba maadaama aynan jirin dawo lagaga hortago Ej-Ay-Fi (HIV) - ga, habka ugu wanaagsan ee la isaga ilaalinkaro fayraska waa iyadoo la iska dhawro waxyaabaha keeni kara khatarta cudarkan, sida galmada xaaraanta ah iyo la wadaaga qof kale qalabyada wax lagu gooyo ama lagu mudo iyo caadooyinka xunxun ee ku dirqiya bulshada wada isticmaalka qalabyada wax lagu xiirto ama gooyo, oo ah waxyaabaha u sababay dad badan oo ku nool Itoobiya iyo Geeska Afrika in uu haleelo xanuunka halista ah ee Ej-Ay-Fi/Aydhis (HIV/AIDS).

Maxay yihiin caado dhaqameedyada xun xun?

Bulsho waliba waxay leedahay dhaqan u gaar ah. Dhaqanku waa hab nolaleedka guud ee bulsho ku nool goob, kaasoo ah mid soo jireen ah oo ay iska dhaxlaan; waxaana ka mid ah caadooyinka, dhaqamada, i.w.m ee ay wadaagaan.

Dhaqamada dadku waa ay kala gadisan yihiin. Tusaala ahaan, Itoobiya inkastoo ay jiraan dhaqamo guud ahaan lawadaago hadana qoomiyadaha iyo dadka Itoobiya waxay leeyihiin dhaqamo u kala gaar gaar ah.

Caado dhaqameedyada halista badan ee ka jira dalkeena Itoobiya waxaa ka mid ah:

○ <i>Gudniinka (fircooniga) ah ee gabdhaha</i>	○ <i>Qanjidh goynta</i>
○ <i>Afduubka</i>	○ <i>Daldaloolinta jidhka (tumidda jidhka)</i>
○ <i>Guurka deg-dega ah</i>	○ <i>Hilib-dalqe-goynta.</i>

Dhaqamadan halista badan ayaa waxaa si guud oona loo kala hadhin loo aqoonsaday in ay yihiin xadgudub xuquuqda aadamaha ah. Sidaa daraadeed, caalamku cadaadis ayuu saaray dawladaha si ay uga dabargooyaan bulshada iyo shakhsiyaadka ku dhaqma caadooyinkan halista badan.

Wakhti xaadirkan, dawlada Itoobiya waxay ku jirtaa dadaalo ay uga gol lee dahay sidii ay dhamaan deegaamada dalka uga cidhib tiri laheyd caadooyinkaas. Intaas waxaa dheer, maadama ay dhaqamadan intooda badan meel kaga dhacayaan xuquuqihii haweenka, dastuurka JDFI (qodobkiisa 35^{aad}) waxaa ku cad oo uu dhigayaa: In ay dumarku xaq u leeyihiin inay dawladu ka dhowrto caadooyinka iyo dhaqamada halista ah ee dulmiga ku haya haweenka ama sababaya in uu dhawac gaadho jidhkooda ama dareenkooda.

4.1.2 Isu-gudbinta Ej-Ay-Fi/Aydhis ka ee la xidhiidha caadooyinka xun xun

Waxaad mid mid u baran doontaan caado dhaqameedyada halista badan ee kor lagu xusay iyo sida ay u sababi karaan Ej-Ay-Fi/Aydhis-ka (HIV/AIDS), bal aynu ku bilowno hawlgalkan soo socda.

Hawl-galka 4.2

Labo labo isula falanqeyya

Ka shaqee hawlgalada soo socda idinka oo raacaya tilmaamaha lagu siiyay

- 1 Sameeya kooxo yaryar
- 2 Koox waliba ha doorato mid kamid ah caadooyinka halista badan ee dagaankiina lagaga dhaqmo samee kuwan soo socda.
 - b Daraasaad ku same ku dhaqanka caadooyinka xun xun iskuna day inaad ka jawaabtid su'aalahan soo socda.
 - ☞ Sidee loogu dhaqmaa?
 - ☞ Sababta loogu dhaqmo?
 - ☞ Waa maxay saamaynada ku dhaqamadu?
 - t Isla falanqeyya in badan hadday ku dhaqanku sababayo isu gudbinta HIV/AIDS ama aanu gudbinayn hadaad saa samay saan faah faahiya sida?
 - j Soo jeediya hababka suuro gal ah ee kaa caawin kara tirtirida dhaqamadan
- 3 koox kasta waa inay qoraan warbixin kooban oo ay qodobo muhiim ah ku falanqeyeen.
- 4 Warbixinta koox kasta waa inay u soo jeediyaan fasalka si loo falanqeyyo.

1 Gudniinka Gabdhaha

Gudniinka gabdhaha waa caado aad u halis badan oo lagu jarjaro (googooyo) xubnaha taranka gabdhaha. Gudniinka gabdhaha ayaa ah mid dhamaan xubnaha dareenka ama qeyb ka mid ah laga xaalufiyo.

Caadada xun ee gudniinka gabdhaha waa mid laga isticmaalo (lagaga dhaqmo) inta badan dalalka saxaraha ka hooseeya ee Afrika.

Ku dhaqanka iyo isticmaalka caadadan xun ee gudniinka fircooniga ayaa ah mid aad uga jirta Itoobiya, iyadoo ayna nugu kalifin xaalad caafimaad iyo mid diin toona, oo ay xaaraan ka tahay dhanka diinta.

Dalka Itoobiya intiisa badan dadka ku nool waxay aaminsanyihiin gudniinka gabdhaha (fircooniga) in uu ka ilaalinayo gabdhaha xumaanta iyo sameynta waxyaabo xunxun, balse ma arkaan xanuunka iyo dhibaataada illaa heer mustaqabal aanan ka hadheynin ee jarjaritaanka xubnaheedu keenayaan.

Caadada xun ee gudniinka gabdhaha oo ka jirta guud ahaan dalkeena gaar ahaana deegeenka Soomaalida ayaa ah mid lagaga dhaqmo gudniinka fircooniga ah. Waxaana la adeegsadaa qalabyo mirdhay (daxalaystay), kuwaasoo laf ahaantooda keena xanuuno fara badan oo ay teetanadu ka mid tahay, gudbiyana xanuun kale oo uu Ej-Ay-Fi/Aydhis (HIV/AIDS) ka mid yahay.

Gudniinka Fircooniga ah wuxuu gabdhaha u horseedaa cudurka dilaaga ah ee Ej-Ay-Fi/Aydhis (HIV/AIDS), Sababto ah:

- Waxaa lagu goo gooyaa (jarjaraa) xubnaha taranka ee gabdhaha qalabyo aan nadiif aheyn ama aan sifaysnayn oo laga yaabo in ay wataan fayraska Ej-Ay-Fi.
- Hal afleey oo kaliya (iskumid ah) ayaa loo isticmaalaa in lagu gudo gabdho kaladhwaa. Tanina waxay sababtaa in ay isugudbinaan gabdhuhu fayraska Ej-Ay-Fi.
- Waxaa laga yaabaa qofka gudaya gabdhaha lafahaantiisa in ay qalabku saran ama mudaan. Hadii uu qabay qofkaasi cudurkan gabdhaha uu gudayo ama ay gudayso wey u gudbin.

2 Afdubka

Afdubka wuxuu kamid yahay caadooyinka xun xun ee ka jiro dalkeena. Waxaana looga jeedaa af-dunbka xoog iyo qasab ku kaxaysiga gabdhaha si loo guursado.

Qofka wax afduubanaya waxaa weheylia oo uu kaxeystaa koox rag ah oo ka kooban saaxiibadii iyo ehelkiisa. Waxaana loo arkaa mararka qaarkood in afdubka noocan ah uu yahay waddo gaaban oo guurka loo maro iyadoona cidna lagala tashanin lana ogeysiinin.

Hawl-galka 4.3

Labo labo isula falanqeyn

- 1 Daraasada tusaha soo socda waa mid la helay 2005 Tirada dadka iyo baarista guud ee caafimaadka Itoobiya.
- 2 Baaritaanka laba ku dhaqan caadooyin oo kala duwan ee gobalado dalka.
 - Aqoonso ama tilmaan gobolad ay aad halista u yihiin labadan ku dhaqan caado.
 - Aqoonso ama tilmaan gobolada aan sidaas halis ugu ahayn labadan ku dhaqan caado.
 - Maxaad ka odhan kartaa gobolkina adoo u tixgelinaya labadan ku dhaqan caado.
- 3 Qor soo koobid/warbixin ku saabsan qodobka la soo taxay ee su'aasha 2^{aad}.

Shaxdan waxey tilmaamayse heerarka caadooyinka xunxun ee gudniinka gadhaha iyo Afdubka ee deegaamada Itoobiya

Deegaamada	% gudniinka gabdhaha	% dumarka Lagu guursaday Afdubka
Tigreega	29	1.5
Canfarta	91.5	5.6
Amxaarada	68.5	2.5
Oromada	87	11
Soomaalida	97	4.5
Beenishaangul gumus	67.5	3.5
Qoomiyadaha shucuubta koofureed	71	13
Gaambeela	27	9
Hararida	85	7
Addiis Ababa	65.5	4.5
Dir dhaba	92	6.5

isha: DHS Itoobiya (2005)

3 *Tumidda ama daldaloolinta jidhka*

Waxaa iyana caadooyinka xun xun ka mid ah astaynta jidhka ee uu qofku jidhkiisa daldalooliyo si uu ugu sameysto midab ama calaamad muuqata oo uu doonayo. Waxaa intabadan calaamadahan ama midabadan lagu qortaa wajiga, gacmaha iyo qaybo kale oo jidhka dushiisa ah.

Ujeedooyinka laga leeyahay daldaloolinta (midabeynta) jidhka waxaa ka mid ah:

- *isqurxin*
- *calaamad ay qabiilkiinu isku aqoonsadaan*
- *ka hortaga cudurrada qaarkood*

4 *Qanjidhada iyo hilib daqle goynta*

Qanjidhka iyo hilib dalqaha ayaa dadku caadaystay in ay iskaga gooyaan goobo aanan aheyn goob caafimaad oo laga isticmaalo qalab aana caafimaad ahaan fiicneyn halisna u ah in uu ku faafiyo bulshada cuduro uu Ej-Ay-Fi/Aydhis ku ka mid yahay.

5 *Galmada Xaaraanta ah*

Galmada xaaraanta ah waxay ka mid tahay caadooyinka xun xun ee ka qeyb qaata faafidda iyo isu gudbinta cudurka dilaaga ah ee Ej-Ay-Fi/Aydhis. Sida ay diinteena Islaamka inoo sheegtay oo ah in ay inaga xaraam yeeshay galmada aan xalaasha ahayn oo laqaato ayaa lagaga badbaadi karaa cudurkan in ta kuusoo mari lahaa galmada xaaraanta ah.

Guud ahaan, dhamaan cawaaqib xumada ay sababto ku dhaqanka caadooyinka xun xun waa kuwo aynu soo falanqaynay. Waa in aynu ka wacyigalinaa bulshada dalkeena ah ee wali ku dhaqanta caadooyin kan xunxun gaar ahaan bulshada deegaankeena. Si kasta ha noqotee, wakhti ayay qaadanaysaa waxaana sidoo kale loo baahan yahay iskaashi iyo dadaalo joogto ah oo ay sameeyaan dawlada, bulsho-waynta iyo muwaadininta shaqsiyaadka ah ee reer itoobiya oo dhan.

Hawl-galka 4.4

Si shakhsi shakhsi ah uga soo jawaaba

- 1 Waydiiya waalidiintiin ama dadka kale sababta ay caadadan xun ee gudniinka fircooniga ah ee gabdhaha ay aadka ugu sii fidayso deegaankeena soomaalida.
- 2 Warbixin kooban ka soo qor.
- 3 Warbixintaada fasalka kasoo jeedi.

4.1.3 Saameynta ama waxyeelada Cudurka Ej-Ay-Fi/Aydhis ka

Cudurka Ej-Ay-Fi/Aydhis (HIV/AIDS) ka ayaa dhibaato halis ah ku ah caafimaadka iyo horumarka dunida, gaar ahaan Afrika. Waana midka sababa dhimashada ugu badan ee Afrika. In ku dhaw 70% dadka qaba cudurka Ej-Ay-Fi/Aydhis (HIV/AIDS) ka ayaa waxay ku noolyihiin Afrikada ka hoosaysa saxaraha.

Da'da uu cudurkan Ej-Ay-Fi/Aydhis-ka (HIV/AIDS) uu ku dhaco waxay u badanyihiin inta udhaxeysa 15 – 49 jirka oo ah da'da wax soo saarka iyo taranka.

Laba iyo toban dal oo Afrikaan ah oo lagu qiyaasay 10 kii qofba in uu mid kamid ah qabo cudurka Ej-Ay-Fi/Aydhis (HIV/AIDS) ka ayuu Itoobiya kamid yahay.

Dhibaatooyinka ugu daran ee uu cudurka Ej-Ay-Fi/Aydhis (HIV/AIDS)-ku ku hayo Itoobiya waxaa ka mid ah tirada caruurta agoomaha ah ee uu waalidkood u dhintay.

Natiijadii tirakoobtii iyo daraasaadkii caafimaadka Itoobiya ee sanadkii 2005tii waxay caddaynaysaa in 1.4% oo dadka Itoobiyaanka ah ee hana qaaday ee da'doodu u dhaxayso 15 – 49 jir ay yihiin kuwo uu hayo oo uu haleelay fayraska Ej-Ay-Fi (HIV). Wuxuuna cudur kan faafidiisa iyo asiibidiisuba ku badantahay dumarka. Waana ku dhawaad 2% of dumarka da'doodu u dhexayso 15 – 49 ee uu haleelay cudurkan, halka ay raga ay da'doodu 15 ilaa iyo 49 ka tahay ee u haleelay ay ka noqonayaan 1%.

Hawl-galka 4.5

Koox kox isula falanqeeya

Ka shaqeeya hawlgalada soo socda idinka oo ku salaynaya hab-raaca lagu siiyay:

- 1 Sameeya kooxo yaryar
- 2 Koox kasta haka doorato hal qodobadan soo socda ee Ej-Ay-Fi/Aydhis (HIV/AIDS) ka iyo saamayntiisa.

☐ Qoys	☐ Shaqo siin	☐ Caruur
☐ Saboolnimo	☐ Haween	☐ Waxbarasho
- 3 Koox kasta ha isla falanqayso saameynta Ej-Ay-Fi/Aydhis (HIV/AIDS) ku leeyahay qodobka ay doorteen, kadibna ha ka diyaariyaan warbixin kooban.
- 4 Koox kasta ha u soo jeediso warbixinteeda fasalka si loola falanqeeyo.

Bal aynu hadda si kooban u eegno saameynta Ej-Ay-Fi/Aydhis (HIV/AIDS)-ka uu ku leeyahay qoysaska iyo caruurta wadamada ay aadka u saameysay masiibadiisu.

Saameynta uu Ej-Ay-Fi/Aydhis (HIV/AIDS) – ku ku Leeyahay Qoysaska. Cudurka dilaaga ah ee AIDS-Ka wuxuu badanaa haleelaa Xubnaha waxsoo, saarka leh ee qoyska, wuxuuna baaba' iyo dhibaato ku ridaa dhamaan xubnaha qoyskoo idil. Xanuunka ama dhimashada da' da hanaqaaday, gaar ahaan waalidka ee uu AIDS-ku sababay, waxay dhaxal siisaa qoyska saboolnimo qoto dheer.

Hawl-galka 4.6

Idinka oo lammaaneyaal ah isla falanqeeya su'aalahan soo socda:

- 1 Sidee ayuu Ej-Ay-Fi/Aydhis-ku oogu horseedaa qoysaska fakhrinimada (saboolnimada)?
- 2 Maxay yihiin cawaaqibka saboolnimada qoyska ee uu Ej-Ay-Fi/Aydhis-ku u sababay?

Dhimashada ama xanuunka da' da wax soo saarka leh (hanaqaaday), gaar ahaan waalidiinta ee u sababo Aydhis-ku, waxay ku keentaa qoysaska dhibaatooyinkan soo socda:

- *Dakhliga qoyska soo gali jiray oo aad hoos ugu dhaca oo ay qoyskii waayaanba quutul maalmoodkoodii.*
- *Ej-Ay-Fi/Aydhis-ku wuxuu xaahifiyaa khayraadyada iyo kaydka qoysaska isagoo ku kordhinaya kharashka kaga baxaya dawwooyinka iyo aaska xabaasha.*
- *Xubnaha qayska waxaaba la arkaa iyaga oo shaqadii ama dugsigiiba ka tagaya si ay u ilaalyaan xamnunka*
- *Geerida waalidka oo badanaa sababta kala taga ama bur burka qoyska. Tani waxay caruurtii (ubadkii) ka dhigtaa agoomo.*

Sifiican oo taxadar leh darasaadan soo socota ee ku saabsan caruurta uu agoomaha ka dhigay Ej-Ay-Fi/Aydhis-ku u eega, kadibna isku day inaad ka shaqaysaan hawlgalka la socda ee ku xiga daraasadan.

Sheeko Gaaban

Nolasha Caruurta uu agoomeeyey cudurka Ej-Ay-Fi/Aydhis-ka

Itoobiya dhibaatooyinka ugu daran ee uu sababay cudurka Ej-Ay-Fi/Aydhis-ka waxaa kamid ah tirada sii kordhaysa ee caruurta agoomaha ah. Waxaa Itoobiya

ku nool caruur badan oo agoon ah, kuwaas oo cudurka Ej-Ay-Fi/Aydhis-ka uu ka dilay waalidiintoodii.

Ibraahim wuxuu kamid yahay agoonta waalidkood uu dilay cudurka Ej-Ay-Fi/Aydhis-ka ee ku nool Itoobia. Wuxuuna ku dhashay magaalada jigJiga waxay dhinteen waalidkii 5 sano ka hor isagoo 7 Jir ah. Kadib wuu waayey cid xanaanaysa oo aan ka ahayn walaashii Faadumo oo kaweyn. Faadumo waxay ahayd gabadh da'yar 10 Jir ah oo aanan awood ay walaalkeed iyo Nafteedaba ku xanaaneyso Laheyn.

Muddo gaaban ayaa waxaa cuno iyo waxyaabaha yaryar ee ay ubaahan yihiin ku caawinayey dariska. Muddo yar kadib waxaa haleelay gaajo iyo rafaad badan oo silic iyo dhibaato ayey dhameysteen. Xataa dugsigii waa ay wadan kari waayeen oo way ka baxeen si ay nolol maalmeedkooda u soo xoogsadaan.

Markay sanad dhibaatoodeen kadib, ayey ayeydood Hooyo usii qaaday Dirdhaba. Ayeydood waxay ahayd waayeel caydh ah oo aan waxba haysanin oo iyada lafahaanteeda way ku adkeyd korintooda, aradbaxooda iyo Iskuul geyntoodaba.

Markay 3 sano joogeen Dirdhaba ayeydood ayaa xanuunsatay kadibna geeriyootay. Geeridaa ayeydood ayaa naxdin iyo calool xumo kale ku noqotay Ibraahim iyo Faadumo.

Hadda, Ibraahim waa 12 jir wuxuuna ku nool yahay nolol aad u liidato iyo xaalad adag oo gidaarada magaalada Dirdhaba ayaa hoy u ah. Mana yaqaano meesha iyo xaalka ay walaashiis Faadumo ku nooshahay.

Iskusoo duuduub, waxyeelada uu Ej-Ay-Fi/Aydhis-ku u gaadhsiiyay Ibraahim iyo Faadumo ma aha oo keliya waayida waalidkood balse wuxuu sidoo kale baabi'iyey noloshoodii gebi ahaanba.

Hawl-galka 4.7

Hawlgal shakhsi-shakhsi ah

- 1 maxaa kaaga kordhay sheekadaa kore?
- 2 sidee buu cudurka Ej-Ay-Fi/Aydhis-ku caruurta ugu horseedaa khatarta dibjirnimada?
- 3 Isla falanqeeya soona qaata tusaale ku saabsan qoysas uu sidaas oo kale nolashoda u baabi'iyey Ej-Ay-Fi/Aydhis-ku ee aad taqaanaan haday jiraan, oo ay caruurtoodii darbi jiifnimo u damban say.

Bal aynu hadda si kooban u dulmarno saameynta Ej-Ay-Fi/Aydhis-ka uu ku leedahay caruurta. Wadamada Afrika ee ka hooseeya saxaraha, ee ay Itoobiya ka mid ka tahay, ayaa ah wadamada ay caruurta yihiin qaybta ugu nugul ee ay asiibto halista iyo dhibaataada ugu daran ee cudurkan dilaaga ah.

- *Xaddi badan oo ah tirada caruurta ee la dhalatay Ej-Ay-Fi (HIV) oo ay u soo gudbiyeen hooyooyinkood uurka lahaayeen markay umushii ama naas-mnijintii. Caruurtani aad iyo aad bay ajadooda nololeed mugdi ugu jirtaa oo intooda badani waxaa dhintaan 2 ama 3 jirkooda kahor.*
- *Dhibaatooyinka uu cudurkan Ej-Ay-Fi/Aydhis-ka uu ku hayo caruurta kuma eko waayida ay waalidkood waayayaan oo kaliya ee wuxuu xattaa u sababaa dhibaatooyin ay ka mid yihiin darbi jifnimo iyo in laga dhigto shaqaale oo lagu xad-gudbo xuquuqdooda.*
- *Aad bay ugu adkaatay Ej-Ay-Fi (HIV) ga dartii inay caruurtii agoonta ahayd helaan wax u diyaara, sida nafaqo ku filan, daryeelka caafimaad ee aasaasiga ah, waxbarasho, dhar iyo hoyba. In badan oo uu agoomo ka dhigay Ej-Ay-Fi/Aydhis (HIV/AIDS) ku oo loo diray si ay ula noolaadaan Awoow ama Ayeeydood ama qaraabada kale ee xigtada u ahayd.*
- *In kale oo badani waxayku nool yihiin oo ka mid ah agoonta agagaarka waddooyinka iyaga oo bilaa miciin ah.*
- *Waxay qaarkood u horseedaa in ay jidhkooda kaganacsadaan.*

4.2 SAAMEYNTA DHAKHSA U KORADHKA TIRADA DADKA

Marka uu dhamaado cashirkan kadib, ardaydu waxay a woodi doonaan in ay:

- **cadeeyaan saameynta dhakhso u koradhka dadweynaha ay ku leedahay adeega bulshada, sida waxbarashada, caafimaadka iwm.**
- **aqoonsadaan saameynta ay dhakhso u koradhka dadka ku leedahay dhanka dhulbeereedka, dhulcawseedka, iwm.**
- **gaadhaan go'aamo ka caawin kara xalinta dhakhso u koradhka dadka dhibaatooyinka ay u horseedaan dalkeena.**

Erayada Furaha u ah Cashirka

➤ Dadweynaha	➤ Xad-dhaaf dadweyne
➤ Dhalmada	➤ Dhul beereed
➤ Dhimashada	➤ Dhul cowseed
➤ Koradhka tirada dadka-guryeynto	➤ Waxbarashada
➤ Adeega bulshada	➤ Daryeel caafimaad

Hawl-galka 4.8

Dood kooxeed

Koox koox uga dooda su'aalahan soosocda

- 1 Maxay kulatahay in uu sababo dhakhsa u korodhka tirada dadka?
- 2 Dhakhsa u korodhka tirada dadka miyey tahay dhibaato ka jirta deegaankeena soomaalida ee Itoobiya? Haday jawaabtu haa tahay? Sabab? Sidee?

Wadamada soo koraya ee Afrika intooda badan, ee ay Itoobiya ka midka tahay waxaa ka jira oo ay dabeeco u leeyihiin dhakhsa u koradhka tirade dadka. Sababta ugu weyn ee arintan waa saamiga dhalasho oo ah mid aad u sareeya iyo saamiga dhimasho oo sii yaraanaya (hoos u sii dhacaya).

Dhakhsa u koradhka tirada dadka ayaa xad ka bax ka dhigay dadweynaha wadamo badan oo Afrikaan ah. Marka uu koradh ka dadweynahu noqdo ka badan waddan ama deegaan inta karaan kiisa ah ee uu qaadi karo ama uu awoodi karo, xaalkaas waxaa loo yaqaanaa xad ka baxa ama xad dhaaf dadweyne.

Saamaynta ka dhalata dhakhsa (xawli) u koradhka tirada dadka:

- *Baaba'a khayraadka dabiiciga*
- *Ka sii darida (sii xumaanta) heerka nolasha*
- *Ka sii darida adeega bulshada*

Itoobiya waa wadanka 3^{aad} ee ugu tirada dadka badan Afrika ee soo raaca Nayjeeriya iyo Masar. Dhakhsa u koradhka dadka waa qodob ka nid ah qodobada keena dhibaatooyin ka dhaqaale, bulsho iyo deegaan ee wadanka.

4.2.1 Saameynta Adeega Bulshada

Adeega bulshadu waa adeegyada ay dawladi siiso ama u fidiso Muwaadiniinteeda. Adeegyadan waxaa kamid ah: waxbarashada, daryeelka caafimaad, guriyaynta, gaadiidka, biyaha, laydhka i.w.m Marka uu dadku u kordho si xawli ah, waxaa aad ugu adkaata dawlada gaarsiinta, adeegyada ay u baahanyihiin muwaadiniinteeda in ay ufidiso.

Koradhka dhakhsaha ah ee tirada dadka:

- *waxuu sababa in ay dawladi dabooli weydo baahida dadkeeda.*
- *waxuu musqaamiyaa tayada adeega bulshada.*
- *waxuu cidhidhi galiyaa ama ka dhigaa adeegyada bulshada sida caafimaadka, waxbarashada, gaadiidka i.w.m kuwo bilaa tayo ah.*

Bal aynu fiirino sida koradhka dhaqsaha leh ee dadku u saameeyo qaar kamid ah adeegyada bulsho sida waxbarashada iyo daryeelka caafiimaadka.

Waxbarashada

Hawl-galka 4.9

Koox koox uga dooda

Raac hab-racan lagu siiyay ee hloos ku xusan

- 1 Sameeya kooxo yaryar
- 2 Koox kastaa ha qaadata jaantusyada tirada guud ee ardada dugsigiina ee 10 - kii sano ee ugu dambaysay.
- 3 Koox kastaa ah isbarbar dhigaan tirada ardayda ee fasalkiiba ee wakhti xaadirkan, 5 sanno kahor iyo 10 sanno ka hor.
- 4 Koox-waliba ha isla falanqayso sida ay tirada ardaydu u korodhay dugsigooda hana ka qoraan warbixin.

Marka ay dhalashadu aad ugu siyaado goob, tirade dadka ee goobtaas aad ayey si xawli ah ugu kordhi, waxaa kale oo aad u kordhaya tirade caruurta da'da iskoolka gaadhay ee goobtaas. Markaas, arintan waxay keeni in ay daruuri noqoto in ladhiso dugsiyo dheeraad ah, la tababaro macalimiin dheeraad ah iyo in la diyaariyo buugaag arday oo badan. Si kastaba ha ahaatee, waxaa arintan la suuragalin karaa hadii uu horumarka dhaqaale uu yahay mid suuragalinaya oo dabooli kara baahida sii kordhaysa ee waxbarasho. Isku soo aruuri oo, waxaa halkaas ka cad in dhakhsa u koradhka tirada dadka uu cadaadis ku beero hababka

dugsiga iyo fidintooda waxbarasho (tacliineed) goobaha uu dhaqaalahoodu sida gaabsiga ah u korayo.

Tusaale ahaan, dalkeena Itoobiya, dhakhsa u koradhka tirade dadka wuxuu sababay in ay korodho baahida waxbarasho. Waayahan dambe, inkasto iskuulo cusub oo badan ladhisay, hadana tirada guu ee ardayda waxay u korodhay si aad u badan.

Dhakhsa u koradhka tirada caruurta gaadhay da'da iskuulka wuxuu sababay:

- *In caruur tiradoodu badantahay ayna helin fursad ay ku aadaan ama dhigtaan dugsiga.*
- *In fasalada iskuulada ee meela badan ay ahaadaan tandhaaf.*
- *In ardaydu ayna helin qalabgo waxbarasho oo kufilan, sida buuga ardayga, maktabada wax lagu akhristo i.w.m.*
- *Saamiga macalinka iyo ardayda oo aad u sareeya, taasoo keenta in uu barihii si wanaagsan ugudan waayo shaqadiisii.*
- *Tayada waxbarashaduna oo uu guud ahaan hoos u dhac ku yimaado.*

Daryeelka caafimaadka

Hawl-galka 4.10

Dood kooxeed

- 1 Maxay yihiin dhibaatooyinka dhanka fidinta adeega daryeelka caafimaad ee ka jira degmada aad ku nooshihiin?
- 2 Ma u malaynaysaa dhibaatooyinkaasi in ay la xidhiidhaan dhakhsa u korka tirada dadka ee degmada aad ku nooshihiin? Sabab?

Dhakhsa u koradhka tirada dadka wuxuu keenaa ku filaansho La'aanta adeega caafimaadeed. Waxaana arintan sababaya, marka tirada dadku ay koradhaba waxaa buux dhaafaya xarumihii caafimaad. Waxuu sidoo kale culays fuulayaa xirfadlayaasha caafimaad, haddii kale xarumo waa wayn oo la dhiso iyo xirfadleyaal loo soo tababaro si loo daboolo baahida dadka ee sii kordhayga ay aa lagamamaarmaan noqon.

Dalkeena Itoobiya, dadka intiisa badan mahelaan adeeg caafimaad oo casri ah. Si kastaba ha ahaate, dhibaatan way ku sii kala darantahay miyiga iyo magaalada, oo xaalada magaalooyinka ayaa dhaanta midda miyiga.

4.1.2 Saameynta dhul-beeredyada iyo cuno helida

Hawl-galka 4.11

Idinko koox koox ah ka dooda

Su'aalahan soosocda.

- 1 Wax dhibaata ah oo dhulbeereed iyo dhul-daaqsin yaraan ah ma ka jirtaa aaga aad ku nooshihiin ama degmadiina?
- 2 Side baad u aragtaan in uu dhakhsa u koradhka tirada dadka keeno ku fillaan la'aan dhulbeereed iyo dhul-cowseedba iyo waliba hoos u dhac ku yimaada waxsoo saarka?

Itoobiya iyo wadamada kale ee Afrika, ayey dadka intiisa badan yihiin kuwo ku hawlan beeraha (qodashada beeraha iyo dhaqashada xoolaha). Iyada oo uu xaalku sidaa yahay ayaa hadana ay wadamadan ka jirtaa dhul-beered iyo dhul-daaqsin yaraan uu sababay dhakhsa u koradhka tirade dadka ee ka jira wadamadan. Hadaba, xaaladan waxay si adag u saameynaysaa waxsoosaarka dadka.

Dhakhsa u koradhka tirada dadka waxay keentaa:

- Inay korodho baahida looqabo xarumo caafimaad sida isbitaalada, kilinigyada (xarumaha la isku baadho) iyo xarumo caafimaad oo badan
- Inaysiyaado baahida qalabyada caafimaad sida dawada, shaybaadhyada, sariiraha iyo qalabyada kale..
- Dadka oo cadaadis saara isuguna taga xarumaha caafimaad oo aan aheyn kuwo kufilan ama ay dhacdo in ay ku fillaan waayaan dhakhaatiirta, kalkaaliyayaasha i.w.m. Tan dhaafka ama xad ka baxa dadka isugu imanaya goobaha caafimaad waxay hoos u dhac ku keentaa tayada adeega caafimaad ee loo fidinayo.

Hadii uu koradhka dadka ee deegaan ama waddan uu yahay mid si aad ah u kordhaya, waxaa sidoo kale la kordhaya tirada dadka u baahan in la quudiyo. Hadii xaalkan, aana lagu kabin ama uu san ku lamaanaya wax soosaar cuno oo aan si dhakhsa ah ama dagdag ah u sii kordhaynin, waxay inoo hagi oo uu dhakhsa u koradhka dadku inugu hogaamin cuno yaraan aad u ba'an. Xaaladani waxay si dhab ah uga jirtaa wadamada Afrika ee koradhka dadweynuhu ka dhakhsaha badan yahay waxsoo saarka beeraha. Waana arrintaan darteed sababta ay, waddamo badan oo Afrikaan ah ay aalaa uga baahan yihiin caawimada (gargaarka) cuno wadamada reer Galbeedka.

Tusaale ahaan, waaxda fidinta beeraha ee Itoobiya kontankii sannoo ee ugu dambeeyay waxay ahaayeen kuwo aad u liita ma aana awoodi Karin inay taageero u fidiyaan tirada dad ee aadka u koraysa. Sannad walba malaayiin qofayaa kaalmo cunnoo u baahanayay. Sidaa darteed, dawlada waxaa la soo darsayay sidii ay u xalin lahayd dalagyada cunno ee ay la soo dagayso ama kaal nada cunno ee uga imanaysay waddamada horey u maray.

Hawl-galka 4.12

Daraasaad gooni gooni ah.

- 1 waydii waalidkaa waxayaabaha sababa dhibaatooyinka adeega bulshada ka jira deegaankiina iyo aaga aad ku nooshihiin?
- 2 Ka soo diyaari warbixin waxaad waalidka ka soo koradhsatay.
- 3 u soo jeedi ardayda kale.

4.3 MAAMULKA SUUBAN, XUQUUQDA CARUURTA SHILALKA IYO BADBAADADOODA

Marka uu dhamaado cashirkan kadib, ardaydu waxay a woodi doonaan in ay:

- Sheegaan astaamaha dawlada suuban
- aqoonsadaan ujeedada shuruucda iyo xeerarka iskoolkooda.
- Qeexaan machaha la xisaabtanka, masuuliyada iyo cadcadaanta.
- qeexaan musuqa, oo ay sharxaan faa'iidooyinka musuq La'aantu Leedahay.
- Sharxaan xuquuqdooda, sida ku xusan heshiiski UNESCO ee xuquuqda caruurta caalamiga ah.
- gartaan sida uu yahay herka halista iyo shilalka aaga ay daganyihiin.
- gartaan habaka looga badbaadi karo shilalka.
- Kula taliyaan caruurta kale sidii ay iyaga laftigoodu isaga ilaalin lahaa yeen shilalka kala duwan

Erayada Furaha u ah Cashirka

☐ Maamulka suuban	☐ Xuquuq	☐ Shilka
☐ Sharciga	☐ Dawladdo	☐ Badbaadada
☐ Masuuliyad	☐ Waajibaad	☐ Nabad-gelyada
☐ Cadcaadan	☐ La xisaabtan	☐ Musuqa
	☐ Dimuqraadiyada	☐ Dadaalka

4.3.1 Maamulka Suuban

Hawl-galka 4.13

Koox koox uga dooda

- 1 Isu qaybiya koox koox tira yar ka kooban.
- 2 Koox kastaa ha kadoodo arimaha hoos ku qoran.
 - b ka dooda iskana dhaadhiciya xeerarka iyo shuruucda dugsigiina.
 - t Waajibaadka iyo xuquuqda ardeyda ee dugsigiina.
 - j Maxaad samayn lahayd hadii uu xuquuqdaada meel uga dhaco macalin kaaga ama maamulaha dugsiga ama qof kale?
 - x Isla falanqeeya Ahmiyada xeerarka iyo shuruucda dugsigiina?
 - kh Faaiidada adeecida xeerka iyo sharciga schoolka.
- 3 koox walba wrbixinteeda ha u soojeediso fasalka silo wada falan qeeyo.

Maamulka suuban waa maamulka ku dhisan cadaalad iyo qawaaniin macquul ah, shuruuc iyo waliba xeerar. Waa hab maamuleed ku salaysan:

- Ilaalinta xuquuqda iyo xornimada muwaadin kasta.
- Isticmaalka awooda si loo ilaaliyo shuruucda, xeerarka iyo hirgalintooda.
- U gudashada xilka iyo masuuliyada shaqo sidii loogu tala galay
- xushmayta shuruucda jirta
- la xisaabtan iyo si cadcadaani ku dheehan tahay loola xisaabtamo madaxda dawlada.
- In ay usinaadaan dhamaan dadka
- Leh go aamo cadli ah oo laqaadan karo
- Ilaaliya waajibaadkoode iyo masuuliyadooda

Sheeko Gaaban

Horjoogaha

Meygaag waa arday dhigta fasalka 5aad. Waana horjoogaha ama kaabagalaaska fasalka. wuxuu marwalba isticmaalaa xoog ama awood si uu u ilaaliyo anshaxa iyo edabta ardayda fasalka uma gudbiyo magacda ardayda edab darada sameysa macalimiinta balse, markasta wuu af-lagaadeeyaa oo ciqaabaa ardayda.

Meygaag gabdhaha iyo wiilasha si isku mid ah ulama dhaqmo. Wuxuu mar walba si xushmad La'aan ah u caayaa gabdhaha. Kumana ekaado ardada fasalkiisa ee xataa wuxuu caayaa oo uu garaacaa ardeyda fasalada kale.

Ardeyda ayaa mar walba u dacwoota macalimiinta oo u sheegta cadaalad darada iyo naxariis La'aanta u Meygaag kula dhaqmo. Waxayna doonayaan ardada oo dhani in Meygaag Laga badalo oo arday kale looga dhigo horjooge.

Hawl-galka 4.14

Howlgalkan wuxuu ku saabsanyahay daraasaadka aan kor ku sooqaadannay.

- 1 Dabeecadaha maamulka suuban ee hoos ku qoran kuwee ayuu meygaag ku xad gudbay oo u san ku dhaqmin?
 - Sinaanta
 - ilaalinta xaquuqaha
 - ilaalint shuruucda iyo dhaqankooda
 - isticmaalk aawood ka baxsan sharciga
 - isticmaalka qaabab cadli ah.
- 2 Hadii Laguu doorto kaabagalaas (horjooge), sidee ayaad u maareyn Lahayd ardada fasalka?

Bal aynu hada si xogwaran leh isla falan qayno qaar kamid ah muuqaalada maamulka suubban.

1 **La xisaabtan (Xilkasnimada masuuliyada)**

Laxisaabtanku waa mid ka ah dabeecooyinka maamulka suuban, taaso ah in maamulku noqdo La weydiinkaro masuulna ka ah dhamaan talabooyinka ay qaadaan iyo ficiladoodaba. Waa hab ay dadku awood u yeelanayaan in ay kala xisaabtamaan masuulkata ficilada iyo talaaboyinka uu qaado.

Waxayna dadku awoodaan in ay wixii sharci daro ah ee uu masuuli kagalo cida uu masuulka ka yahay in ay Latiigsadaan sharciga. Laxisaabtanku wuxuu dadka u xaqiijiyaa inuuna in madax ama sarkaalkasta uu sharcigu ka sareeyo lana waydiin karo oo loo qabsan karo falalka xun xun ee uu ku kaco go aana uu sharcigu ka qaadan doono. Jiritaanka la xisaabtanku wuxuu madax kasta masuul uga dhigayaa inla waydiin karo go'aamada sharci darada iyo fal dhaqameedyada uu ama ay fuliyay/fulisay.

Sheeko Gaaban

Sargaal boolis ah

Xasan waa boolis ka shaqeeya JigJiga. Waxaa la dhashay walaal la yidhaahdo Cabdiraxmaan, kaasoo ah arday dhigta dugsiga sare. Maalin ayey Cabdiraxmaan isku dheceen macalinkiisii Ingriiska, edabdaroo uu sameeyey darteed. Cabdiraxmaan wuxuu af-lagaadeeyay macalinkii oo uu waliba u gacan qaaday.

Wuxuu ku dhufay feedh macalinkiisii ardeyda hortooda. Anshax xumadaa darteed ayaa Cabdiraxmaan looga eryey dugsigii, waxaana ka eryey maamulihii dugsiga.

Maalintii dambe, markuu Xasankii booliska ahaa maqlay eriska walaalkii, ayaa wuxuu soo aaday dugsigii. Kadibna wuxuu xidhay oo uu kaxeeyey macalinkii u dhigayay Ingiriisiga saldhiga booliska. Inta uu usii waday xerada booliska ayuu Xasan si xun u-jidha dilay macalinkii gaadhsiiyeyna dhaawacyo xun xun. Waxaa la soo daayey macalinkii sadex cisho ka bacdi.

Kadib, macalinkii ayaa ka dacweeyey Xasan maxkamad. Deetana Xasan lafaahantii ayaa la xidhay, lana geeyey maxkamad. Kadib markii la dhageystay labadoodaba, ayey maxkamadii cadeysay Xasan in uu yahay dambiile, kuna xukuntay lix bilood oo xadhig ah.

Hawl-galka 4.15

Hawl-galkan wuxuu laxidhiidha sheekada aan kor soo aragnay

Laba-laba u falanqeeya

- 1 Xasan miyuu mutaystay xabsiga? Sabab?
- 2 Sidee ayaa loogala xisaabtamay xasan ficiladiisii ama talaabooyinkiisii?
- 3 Macalinku miyuu mutaystay xadhiga iyo Jidhdilka?
- 4 Maxaad sameyn laheyd hadaad meesha xasan ku jirto?
- 5 Miyuu macalinku ku saxsanaa dacwada uu xasan kasoo dacweeyey maxkamada?
- 6 Maxaad samayn lahayd hadaad macalinka tahay?

2 Cadcaddaan

Cadcadaanta: waxaa loo tixraacaa xaalada ay hawl wadeenada dawladu ay ku samaynayaan macluumaad ku saabsan waxqabad yadooda iyaga oo

usoo bandhigaya warbixin tooda sida ugu fudud, ee rasmi ah ee qancin kara muwaadiniinta dalka oo ay markasta heli karaan.

Cadcadaantu waa mid ka mid ah waxyaabaha ka tirsan maamulka suuban taasi oo ka kooban inay muwaadiniinta xaqu leeyihiin inay sida ugu fudud ee ay ku heli karaan warbixino ku saabsan xilka, masuuliyadaha, shuruucda xeerarka, siyaasadaha, go'aamada, ficladiyo waxqabadyada kale ee dawlada saraakiisheeda iy xildhibaannada rayadka ah. Aragtida ugu muhiim san ee cadcadaantu waa in guudahaan deegaanka dawlada ama xukumaddu iyo waxqabadyadeeduba ay noqdan kuwo cadcad oo daaha laga qaday oo ay dadku wada yaqaanaan haddii aynu si kale u dhignana: wax-qabadyada iyo hawlaha xukuumadu u qorshaysan waa in ay shacabkeeda u soo ban dhigto oo uusan ka qarsoonaanin.

Hawl-galka 4.16

Koox u falanqayn

- 1 Miyay kula tahay inaad xuquuq leedahay si aad u ogaatid kuwan soo socda ee dugsigaaga faahfaahi sababta?
 - Xilka iyo masuuliyadaha saaran ardayda, macalimiinta, maamulaha I.W. M
 - Xeerarka iyo shuruucda dugsigiina.
 - Go'aamada iyo xeerarko maclmiinta iyo maamulka dugsiga.
- 2 Waa maxay waxtarka ay cadcadaantu u leedahay meelaha sida dugsiyada I.W.M.

Faa'iidooyinka badan ee ay dadka u leedahay cadcadaantu waxaa ka mid ah in ay:

- Ogaadaan wax ku saabsan dawladda iyo hawlaha
- Ku qiimeeyaan oo ku dabagalaan hawl wadeenadeeda.
- U samaysaa saraakiil dawladeed oo lagu xisaabtamo ficiladda iyo raasmi ahaantooda.
- U samayso saraakiil lagu xisaabt amaiyo go'aamadda
- Kaga fogaadaan xadgudubiyada awoodeed sida musuqa ay ku kacaan saraakiisha dawlada.
- Soojiidasho leh xukuumada iyo saraakiisheeduba iyaga oo cadaadis kasta saaraya wax kasta oo ay shaqada ku hagaajinayaan.
- Kala qayb qaadashada sidii loo fulin lahaa xeerarka, sharciyada iyo siyaasadaha dawlada.

3 U-hogaansanaanta sharciga

U-hogaansanaanta sharciga waa arin cid walba u taala, oo majirto cid sharciga ka sareysa.

U hogaansanaanta sharciga waxaa ka mid ah ku sugnaanshaha waxyaabahan soosocd:

- *Usinaanta sharciga ee qofna qofka kale ka xigin*
- *Qof walba wuxuu xaq uleeyahay innu bad baado helo*
- *Qofna kama sareeyo sharciga, xata masuuliyiinta ugu sareysa*
- *Sharcigu wuxuu xadidaa awooda cid walba xataa maamulka ugu sareeya.*
- *Dhamaan ficilada iyo go'aamada ay dawladu qabanyso kuwo sharciga u hogaansan weeyaan.*

Hawl-galka 4.17

Laba laba isula-falanqeeya.

Hadii uu masuul sare oo dawlada ka tirsan lunsado lacag ay dawladu ugu talagashay in bulshada wax loogu qabto maxay aragtidaadu tahay oo aad ka ga jawaabi su'aalahan soo socda.

- 1 Ma sharci baa in uu boolisku baadhitaan ku sameeyo masuulkaas ka dibna maxkamad la saaro?
- 2 Muxuu yahay doorka ay maxkamadu ku leedahay ee laga doonayo in ay qabato?

Jiritaanka u hogaansanaanta sharciga waxay astaan u tahay dowlad wanaaga, taasoo horumarisa sinaanta, cadaaladda, ammaanka iyo xasiloona. Intaa waxa dheer, in jiritaanka u hogaansanaanta sharciga wuxuu gacan ka geystaa siddii looga baaqansan lahaa sharci darrada, nidaam darrada, qalalaasaha dagaal, musuqmaasuq, iyo wixii la mid ah.

4 Musuqmaasuq la'aanta

Musuqmaasuqa waxa lagu qeexaa inuu yahay ku xad gudubka xilka oo danno gaar ah lagu fusho iyaddoo danaha dadka kale lagu waxyeeleeyo. Waa fal loo adeegsado xilka dadka loo hayo si sharci darro ah oo khalad ah iyadoo hal qof ama dadka qaar ku daneeystaan, taasoo ka dhan ah waajibaadka iyo xuquuqda dadka kale.

Musuqmaasuqu waa dhibaato weyn oo caalamka oo idil ka tabanayo. Waa dhibaato wiiqda dadaalada shaqsiyaadka, mujtamaca, iyo dawladaha gebi ahaan.

Hawl-galka 4.18

Su'aalahan soo socda si koox ahaan u wada falanqeeya.

- 1 Maxay kula tahay musuqmaasuqa inuu ka dhasho?
- 2 Maxay kula tahay dhibaatooyinka ka dhasha musuqmaasuqa?
- 3 Weligaa ma maqashay xaalado musuqmaasuq ah deegaankaaga ama meelo kale? Jawaabtu haddii ay haa tahay, isla falanqeeya.

Musuqmaasuqu waa fal lid ku ah dawlad wanaaga, waxayna waxyeelo ku leedahay dhaqaalaha mujtamaca, horumarka siyaasada iyo sidoo kale xuquuqda aadanaha. Natiijooyinka xun xun ee musuqmaasuqa ka dhasha waxaaka mid ah:

1 Dhibaataada horumarka dhaqaale

- *Wuxuu yareeyaa maal gashiga waddanka gudahiisa*
- *Wuxuu kordhiyaa qiimaha ganacasatada*
- *Wuxuu yareeyaa awooda waddanka imnu soo jiito maalgashi dibadda kaga yimaada*
- *Wuxuu sababaa deganaan la'aan xagga dhaqaalaha*
- *Wuxuu yareeyaa habsami u socodka gargaarka dibadda iyo deeymaha.*

2 Dhibaataada horumarka maamul iyo kan siyaasadeed

- *Wuxuu dhaliyaa dowlad aan lala xisaabtami karin*
- *Wuxuu wiiqaa qaab anshaxeedka maamulk dawladd.*
- *Wuxuu xanihaa inay dhalato maamul si wanaagsan wax u qabta*
- *Wuxuu baabi'iyaa kalsoonida bulshada dowladda ku qabto*
- *Wuxuu halis geliyaa ammaanka qoomiyadeed iyo nidaamka*

3 Dhibaataada ku timaada xuquuqda aadanaha

- *Wuxuu dhaliyaa cadaalad darro iyo sinaan la'aan*
- *Dadka masaakiinta ayuu qadiyaa*
- *Wuxuu buriyaa fursadaha muwaadiniinta in ay helaan sinaan*
- *Wuxuu yareeyaa heerka helista hawlaha dawladdu dadka u qabato*

Hawl-galka 4.19

- 1 Qor sheeko gaaban oo ku saabsan xiriirka ka dhaxeeya la xisaabtanka iyo cadcadaanta.
- 2 Qor sheeko gaaban ku saabsan doorka shaqsiyaadka iyo hayadaha ee la dagaalanka musuqmaasuqa.

4.3.2 Xuquuqda Caruurta

Hawl-galka 4.20

- 1 Waa maxay macnaha xuquuq?
- 2 Maxaa faa'iido ay leedahay barashada xuquuqdaada?

Barashada xuquuqdaada waxay ka caawineysaa inaad cayinto kuna dhaqanto. Markaad garanaysid xuquuqdaada waxaad sheegan kartaa xaqa aad u leedahay badbaado dhan ka ah nooc walba oo xadgudub iyo meel ka dha'cah. Sidaa darteed waa inaad Ahmiyad weyn siisaa sidaad ku ogaan lahayd oo aad u ilaashan lahayd.

Badbaadinta iyo sare u qaadista xuquuqda waxay ka mid tahay ujeedooyinka Ummadaha Midoobay. Sababtan darteed ayuu ururka Q.M. uu soo saaray bayaanka xuquuqda caruurta sanadkii 1989. Heshiiskaa waxaa saxeexay waddamo badan oo Itoobiya ay ka mid tahay. Waddamo kala duwan ayaa wax ka qaatay waxyaabaha uu ka kooban yahay heshiiskaa iyaddoo dastuurka Dawlada Federaalka Itoobiya ee 1995tii lagu daray.

Sidda uu qabo Ururka Qaramada Midoobay iyo Dastuurka Dawlada Federaalka Itoobiya, caruurta waxay xaq u leeyihiin inay.

- *Nolol helaan*
- *Yeeshaan magac iyo dhalasho*
- *Waxbarasho helaan*
- *Gartaan waalidkood*
- *Ka helaan daryeelka lagama maarmaanka ah waalidkood ama cidii gacanta ku haysa*
- *Ka badbaadaan shaqada lagu qasbo ee aaney gaarin da'ahaan.*
- *Ka xoroobaan waxyaabaha wax yeelayn kara naftooda.*
- *Ka badbaadaan xad gudubka loo gaysto jidhkooda (jidh-dilka) iyo kuwa maskax ahaaneedba.*

- *Ka badbaadaan dhaqanka xun iyo caadooyinka sababa waxyeelo jidh ahaaneed iyo mid maskaxeed.*

Hawl-galka 4.21

Maxaad qaban doontaa haddii xuquuqdaada ay meel kaga dhacaan dad guriga kugu la nool ama meelo kale sida dugsiga?

4.3.3 Shilalka iyo Bad baadadooda (samatabaxa)

Maxaa ka mid ah sababa ha ugu waawayn ee ay shilalku uga dhacaan deegaanka kugu xeeran? Goorma ayaad u malaynaysaa in uu shil kugu dhaco? Waxaa laga yaabaa inuu kugu dhaco marka aad ka soo dhacdo jooga meeshay dooni ha noqotee.

Waxaa kale oo ka mid ah:

- *Marka aad qaadatid daawo aan lagu qorin*
- *Shil baabuur oo ah markii aad ka gudbaysid waddo.*

Shil: waa dhacdo qorshaysan oo kedis ah natiijadeeduma tahay dhaawac, jab ama qaar kamid ah noocyada murugo ee calool xumadal eh ku soo gaadhsiyo.

Sababaha aasaasiga ah ee shilalka noocaan ah waa kuwa guud ee xaaladaha aan la badbaadin Karin ee mishiinada qalabka ama waxyaalaha inagu hareeraysan ee falalka halista ah ee ay shaqsiyaad u sababaan jaahilnimo, isyeelyeelka xeerarka samatabaxa (amniga).

Sheeko Gaaban

Ilmo (canug) curyaamay: kumuuniga waa ilmo ka soo jeeda Angoola. Markii dagaalada sokeeye ay dhaceen wuxu ahaa 10 jir maalin uu ku ciyaarayay walax ka samaysan bir ayaa ku qaraxday wuuna ku dhaawacmay natiijadiina waxay noqotay inuu ku waayo hal il ah iyo lug. Wuxu ku boodaa loox ama qori hadda kumuuniga waa canug (ilmo) curyaan ah.

Hawl-galka 4.22

Akhri sheekada gaaban oo falanqee sababaha shilka dhaliyay iyo cidii ku lug lahayd

shilalka ka dhaca meelo badan waxaa ka mid ah shil baabuur, shilalka xayawaanada halista ah, daadadka, xariga korontada I.W.M.

U yeelo fiiro kuwan:

- Sii mudnaanta meesha loogu tala galay dadka inay ka gudbaan waddada.
- Dhig dawada meel caruurta aanay gaadhi karin.
- Ka fogaee naftaada xariga korontada halista ah.

Xeerarka Badbaado

Kuwaani waa hababka lagu xaqiijiyo u samafalida caruurta:

- Qof kasta waxaa ka saaran masuuliyad; si loo xaqiijiyo badbaadada caruurta.
- In loo diyaariyo xirafadaha tababarada, ilaalina waxbarashada iyo taageerida bulsho.
- Bayaanka xuquuqda caruurta ee qaramada midoobay.
- Meelaha shilka leh waa in loo muujiyo ama la aqoonsiiyo si taxadar lehna warqad ama calaamad lagu dhejiyo oo digniin ah.
- Badbaadada caruurta waa mid lagu xoojiyay shuruucda wadanka.
- Badbaadada caruurta waa mid mar labaad lagu xusay dastuurka jamhuuriyada Dimoqraadiga Federaalka Itoobiya Qodobka 35/2.

Qaar ka mid ah calaamadaha loo aqoonsaday khatarta ayaa hoos ku xussan.

SOOKOOBIDA CUTUBKA

Cutubkani, waxaad ku soo baratay arimaha muhiimka ah ee soo socda.

- ❑ Aidsku waxaa sababa HIV, kaas oo ah feyras burburiya unogyada dhiiga cad ee difaaca jirka aadamaha.
- ❑ Inta ka hooseysa saxaraha Afrka waa gobolka caalamka uu ugu badan yahay cudurka HIV/AIDS.
- ❑ Caado Dhaqmeedyada Xun xun inay yihiin kuwo caafimaadka u daran oo dadka halis u geliya cudurka HIV/AIDS. Waxaa ugu wacan waxay ku yimaadaan qaab aan nadiifsaneyn, ammaanka aan sugneyn iyo xaalad aan difaac lahayn.
- ❑ Ej-Ay-Fi/Aydhis (HIV/AIDS) wuxuu dhibaato daran ku hayaa dhaqan dhaqaalaha shaqsiyaadka, Qoysaska, iyo wadamadda guud ahaan.
- ❑ Itoobiya waxa jira hal milyan in ka badan caruur ah oo cudurka HIV/AIDS uu agoon ka dhigay.
- ❑ Dhalashada caruurta oo badataa ayaa ah sababta ugu weyn ee koriinka dadka xawliga ah ee Itoobiya iyo waddamo kale oo Afrikaan ah.
- ❑ Koriinka bulshada xawliga ah wuxuu dhibaato ku hayaa tirrada iyo tayada howlaha dowlada dadka u qabato sidda waxbarashada iyo daryeelka caafimaadka.
- ❑ Kala goo-gooyn iyo tacabka xad dhaafka ah ee dhulbeeereedka Itoobiya ee waddamo kale ee Afrikaan ka ah ayaa waxaa ugu wacan dadka tirrada xad dhaafka leh ee ku nool dhulkaas.
- ❑ La xisaabtan, cadcaddaan, u hogaansanaata sharciga, iyo musuq la'aan ayaa ah Qodobada ka midka ah dowlad wanaaga.
- ❑ Caruurta waxay leeyihiin xuquuq sida ku qoran Bayaanka Ururka Ummadaha Midoobay heshiiska, Xuquuqda caruurta iyo dastuurka Dowladda Federaalka Itoobiya (JDFI).

LAYLIKA GUUD EE CUTUBKA 4^{aad}**I Tii run ah "Run" ku qor tii beenahna "Been" ku qor**

- 1 Cudurka HIV/AIDS ma'laha dawo ka hortag ah.
- 2 Caado dhaqmeedka foosha xun wuxuu ku booriyaa dadka inay wadaagaan waxyaabaha wax lagu jaro ee jeermiska qaba.
- 3 Gudniinka gabdhaha waxa lagu tiriyaa meel ka dhac xuquuqda aadanaha

II Isku toosi waxyaabaha lagu siiyey ee Joog-u-taxa 'B' kuwa ku qoran Joog-u-taxa "T"

B	I
1 Wuxuu sababaa kala goo goosi dhul beeraad	B Musuqmaasuq
2 Waxay ka yeeshaa howlaha mid nadiif ah oo dadku og yihiin	T Xad dhaafka tirada dadka
3 Xad gudub xil arimo shaqsiyadeed	J La xisaabtan
4 Qof ka sareeya sharciga ma jiro	X Xuquuqda caruurta
5 Waxbarasho helid	KH Cadcaddaan
	D u hogaansanaanta sharciga
	R HIV/AIDS.

III Buuxi meelaha banaan

- 1 _____ waa caado dhaqmeed fool xun oo gabdhaha xoog iyo qasab lagu kaxeysto.
- 2 Itoobiya dadku uu assiibay cudurka HIV/AIDS badankood waa dad da'dooda u dhaxeysa _____.
- 3 Sababta ugu weyn ee xad dhaafka tirada dadka Itoobiya waa _____.
- 4 _____ waa nidaam dawlad ah oo ku salaysan la xisaabtan, cadcaddaan
- 5 _____ waa feyras dila unugyada difaaca jirka aadanaha oo lagu magacaabo _____.

IV Ka bixi jawaabo gaaban

- 1 Sheeg saddex tusaale oo ah caado dhaqmeedka xun xun ee dadka halis u geliya cudurka. HIV/AIDS.
b _____
t _____
j _____
- 2 Qor laba dhibaato oo kaga timaada koriinka xawliga ee dadka dhanka adeega waxbarasho.
b _____
t _____
j _____
- 3 Sheeg saddex ka mid ah xuquuqda caruurta lagu soo bandhigay heshiiska Ururka Ummadaha Midoobay iyo Dawladda jamhuuriyada dimuqraadiga Federaalka Itoobiya.
b _____
t _____
j _____
- 4 Qor saddex ka mid ah dhibaatooyinka musuqmaasuq uu leeyahay.
b _____
t _____
j _____
- 5 Sharax aad ka bixi sida dadku kaga baaqsan karaan shilalka?

CILMIGA BULSHADA

BUUGGA ARDAYGA
Fasalka 5^{aad}

ISBN 978-99944-2-114-5

JUMHURIYADA DIMOQRAADIGA FADARAALKA EE ITOOBIYA
WASAARADDA WAXBARASHADA

Birr 68.00